

Vidarkliniken och den antroposofiska medicinen

Ursula Flatters

Ursula Flatters, specialist i allmänmedicin, medicinsk ledning och utbildningschef, Vidarkliniken. E-post: ursula.flatters@vidarkliniken.se.

Vidarkliniken erbjuder integrativ vård och rehabilitering med antroposofisk inriktning i första hand för patienter med cancersjukdomar, stressrelaterad ohälsa och kroniska svåra smärttillstånd. Hälsa ses som ett komplext tillstånd av välbefinnande även på en existentiell nivå. Sjukdom och läkning kan inte reduceras till bara biologiska parametrar. Relationen till sjukvårdspersonal spelar stor roll för tillfrisknandet. Kroppen uppfattas som en "levd" helhet, d.v.s. är och uttrycker personen. Utöver konventionella insatser inkluderar terapier beröring, konstterapi och existentiella samtal. Antroposofiska läkemedel används för att stödja självläkning och utgör ett komplement till skolmedicinen. Patienten blir nära omhändertagen men förväntas också medverka i rehabiliteringsprocessen. Terapierna bygger på en utvidgad syn på hälsa, sjukdom och läkning och beskrivs i fyra steg som innebär att patientens upplevelse och symptom integreras med kvantitativa biologiska parametrar. Internationellt är antroposofisk medicin särskilt etablerad inom barnmedicin, rehabilitering, mistelbehandling, rehabilitering av cancerpatienter och omvårdnad, inte minst i livets slutskede. Den svenska debatten om de antroposofiska läkemedlens ställning har varit hård och väckt frågan om den integrativa medicinens vara eller icke vara.

The Vidar Clinic provides anthroposophically inspired integrative care and rehabilitation, primarily for patients with cancer-related illnesses, stress-related illnesses and chronic pain conditions. Health is seen as a complex state of wellness, even at an existential level. Illness and healing cannot be reduced simply to biological parameters. The relationship to medical staff plays an important role in becoming well again. The physical body is considered in its entirety, which is "lived" or experienced and expresses the individual. In addition to conventional treatments, external therapies, art therapy and counseling on the existential level are given. Anthroposophic medicines are used to support self-healing and as a complement to conventional medications. The patient is closely cared for but is also expected to play an active role in the rehabilitation process. The therapies are based upon an expanded view of health, illness and healing and are described in four stages in which the patient's experiences and symptoms are integrated with quantitative biological parameters. Internationally, anthroposophic medicine is best known within the fields of pediatrics, rehabilitation, mistletoe therapy and the rehabilitation of cancer patients and nursing, not least within hospice care. The Swedish debate about the status of anthroposophic medicines has been intense and has raised the question about the existence of integrative medicine.

Vidarklinken är speciell redan på utsidan med mjuka linjer, milda färger, det naturliga ljuset som strömmar in och närheten till naturen i Ytterjärna, strax söder om Södertälje. Huset är byggt ur ett patientperspektiv. Patientrummen skall ge skydd och kontakt med naturen, korridorerna har små nischer att mötas i när man kan lämna sin säng. Det finns vackra gemensamma utrymmen med öppna spisar på varje avdelning. Terapirummen är utformade konstnärligt så att de stödjer sitt syfte. Matsalen vetter åt söder och från fönstren syns åkrar och kor, som maten som står på bordet delvis kommer ifrån. Det finns plats för 48 patienter, och det bedrivs även dagrehabilitering och en vårdcentral.

Den vård och rehabilitering som erbjuds på Vidarkliniken utgår ifrån den antroposofiska medicinen, den äldsta och mest utvecklade formen av integrativ vård i Europa. Den innebär att inslag som närhet, beröring, samtal och patientinflytande är grundläggande faktorer. Patienterna blir nära omhändertagna, men förväntas också aktivt arbeta för sitt tillfrisknande.

I första hand erbjuder Vidarkliniken rehabilitering för patienter med cancersjukdomar, stressrelaterad ohälsa och kroniska svåra smärttillstånd, men även patienter med andra kroniska sjukdomar tas emot. På vårdcentralen i Järna finns allmänläkare och hela familjen är välkommen.

Vidarkliniken startade 1985 och har av tidigare regeringar ansetts vara av riksintresse eftersom ”den kompletterar den konventionella medicinen

med den antroposofiska medicinens individinriktade diagnosticering och terapi.” Tidigare regeringar konstaterade också att det fanns starka önskemål från patienter att få vård på kliniken och att det finns ett värde i att det i landet finns tillgång till kompletterande behandlingsformer.

En hälsoinriktad vårdform

Den tyske filosofen Hans Georg Gadamer¹ beskriver hälsa som ett ”omfattande tillstånd” och som ett tillstånd av harmoni med sitt eget själv. Hälsa är därmed mer än frånvaro av sjukdom. Inom den antroposofiska vårdfilosofin ses sjukdom som en obalans. Eftersom hälsa är ett omfattande tillstånd, så är också sjukdom det och kan inte reduceras till enbart biologiska komponenter. Hälsa är ett välbefinnande som inkluderar livslust, företagsamhet, engagemang och förmågan att glömma sig själv. Hälsa betyder däremot inte nödvändigtvis att man är fri från lidande, den tål en del strapatser som del i att förverkliga sina planer och uppnå viktiga mål. Avgörande är att ”lidandet” då är i harmoni med självets aktivitet. Ohälsa är i grunden ett tillstånd av disharmoni även med det egna självet. Därför ses läkning som en process som berör självet och har den individuellt upplevda hälsan som mål. Svårare sjukdom leder ofta även till personliga kriser, läkning i sin tur leder till personlig utveckling som öppnar för ny inspiration. Allt fler forskningsstudier visar hur tillfrisknandet påverkas av patientens livsvärld, d.v.s. upplevelsen av sin sjukdom, sitt liv och relationen

till vården. Vårdens uppgift är att inte bara fokusera på att få bort sjukdom, utan att stärka friskfaktorer hos patienten².

Vården på Vidarkliniken bygger på dialogen med patienten. I samtalet med läkaren är patientens berättelse om, förståelsen för och upplevelsen av sjukdomen, en viktig del i att skapa en bild av det omfattande tillståndet som sjukdomen innebär av en förlorad harmoni. Utifrån den bilden skapas i samråd med patienten en individuell behandlingsplan som självklart också inkluderar nödvändiga konventionella åtgärder. Den kan innehålla såväl konventionella behandlingar som typiska inslag i den antroposofiska läkekonsten såsom beröring, rörelse, konstnärliga uttryck och samtal. Därtill används även vanligt förekommande behandlingsformer som integrerats i Vidarklinikens koncept, som sjukgymnastik och kognitiv beteendeterapi, KBT.

Kroppens helhet och beröringens betydelse

Kroppen kan aldrig skiljas från personen: den är ett *Du* och den är ”levd”!^{3,4}. Kroppen och upplevelsen av den hör ihop. Här finns mycket kunskap och erfarenhet i den antroposofiska läkekonsten som studerat sambandet av kroppsliga och själsliga uttryck i hälsa och sjukdom⁵. Kroppen som levd har även betydelse för förståelsen av sjukdomssymptom och för olika stadier av en och samma sjukdom: patientens upplevelse och behov är lika viktiga som biologiska fynd och båda ändras i olika faser av sjukdomen.

När man berör kroppen, så är man nära en människa. Därför är beröring en form av kommunikation. På Vidarkliniken utförs dagligen s.k. rytmiska insmörjningar enligt Wegman/Hauschka⁶ av omvårdnadspersonal. Man använder mest olika eteriska oljor i syfte att lindra symptom såsom smärta, oro, sömnsvårigheter, trötthet, spänningar o.s.v. Utöver ett speciellt medicinskt syfte skapas närhet och trygghet. Det finns också två olika former för massage utvecklade inom den antroposofiska läkekonsten. De kännetecknas av mjuka rytmiska handrörelser som stimulerar och låter organismen svara. Internationellt finns goda erfarenheter med dessa terapier även med patienter på intensivvårdsavdelningar, barn, inom akutvård och kirurgi, i samband med cellgiftsbehandling, inom traumavården, i äldreomsorgen m.m.

Konstnärliga terapier

Konstnärliga terapier, där patienten aktivt arbetar med till exempel rörelse, musik, form eller färg, ordinerar för att hjälpa patienten i sin känslomässiga bearbetningsprocess av sjukdomen. Konstnärliga uttryck handlar om att på ett högst individuellt sätt kommunicera sådant som kan vara svårt att fånga med språket. Den konstnärliga aktiviteten, och engagemanget den medför, kan också avleda smärta, ge kroppslig värme och förbättra andningen. Terapeuterna är utbildade i att kunna följa och leda en konstnärlig terapeutisk process så att den utvecklar patientens egna intentioner. Patienten kan öva upp färdig-

heter på ett känslomässigt plan, som avgränsning, mod och initiativtagande och därigenom få insikter och hjälp att bearbeta sina egna begränsningar. Syftet med terapierna är uteslutande att patienterna ska befinna sig i en läkande process, och har ingenting med konstnärliga prestationer att göra. Patienten ska få en upplevelse av kreativitet, personlig utveckling och av att själv kunna påverka sin situation. Konstnärliga terapier används ofta för att hjälpa patienter med kroniska och långvariga sjukdomar, där de kan skapa en mening och en väg framåt för patienten i en svår livssituation.

Antroposofiska läkemedel

Som komplement till konventionella läkemedel får Vidarklinikens patienter antroposofiska läkemedel tagna från naturen. Medan konventionella mediciner ges för att till exempel döda bakterier, undertrycka inflammation eller mildra smärta, är de antroposofiska naturläkemedlens syfte att stödja patientens egen förmåga till läkning. Vid lättare sjukdom kan balans återställas av det vi kallar för självläkning, det vill säga med hjälp av organismens egna resurser. Vid svårare sjukdomar finns också denna förmåga, men nu räcker den inte till. Då behövs förstärkning i form av stödjande läkemedel, som ges som en del i det antroposofiska behandlingskonceptet. Läkemedlen förskrivs av legitimerade läkare med vidareutbildning i antroposofisk medicin i samråd med patienten.

Utvecklingen och användningen av

de antroposofiska läkemedlen bygger på en integrerad syn på den komplexa självläkningsförmågan. Där ungefär hälften av ämnena i konventionella läkemedel kommer från naturen, bygger de antroposofiska på komplexa substanser ur mineral- och växtriket samt från vissa djur. Det har varit mycket debatt om deras effektivitet och värde i sjukvården. Den kan ha sin grund i själva synen på vad ett läkemedel är. Konventionella läkemedel skall helst ha en s.k. smal effekt: de skall verka på det biologiska stället där man vill ha en effekt och ingen annanstans. Nyttan är starka effekter, priset är oönskade bieffekter eftersom organismen har en tendens att reagera som helhet. Antroposofiska läkemedel syftar till att återskapa balans, en förmåga som finns i organismen och som är mycket komplex. Möjligheten att använda sig av natursubstanser har sin grund i människokroppens släktskap med naturen. Det är på samma grund vi kan ta näring från naturen för att stärka och bygga upp vår kropp – vi äter inte isolerade substanser. Effekten är då ”bred” och inte så tvingande i enlighet med självläkningens eget sätt att arbeta. De antroposofiska läkemedlen har en mycket hög patientsäkerhet och kvaliteten lever upp till de krav som EU-direktiven ställer på läkemedel i de klasser som antroposofiska läkemedel tillhör.

De mest kända antroposofiska läkemedlen utgörs av mistelextrakt som använts sedan 1920-talet som kompletterande behandling vid cancer. I Sverige är mistelpreparaten Iscador och Helixor registrerade som läkemedel för palliativ behandling av

cancersjukdomar med syfte att uppnå symptomlindring och en förbättrad livskvalitet. Internationellt hör de till de mest förskrivna preparaten och i flera europeiska länder har de en utbredd användning, även i tidiga stadier av cancersjukdomar. Givet deras popularitet bedrivs ett omfattande forskningsarbete kring bl.a. effekt, oskadlighet och verkningsmekanismer och hundratals studier har redan publicerats^{7,8}.

Vidgade perspektiv på hälsa och sjukdom

Den antroposofiska medicinen är inte en traditionell kunskap som fogas samman med den moderna medicinen: den bygger i sig själv på det naturvetenskapliga synsättet. Metodiken att studera hälsa och sjukdom ur flera perspektiv grundar sig på ett samarbete mellan läkaren Ita Wegman (1876-1943) och antroposofins upphovsman Rudolf Steiner (1861-1925) och har sedan dess utvecklats av tusentals läkare, forskare och terapeuter. Redan från början betonas att den antroposofiska läkekonsten innefattar den moderna medicinens vetenskapliga metoder och det man kan veta genom dem⁹. Men man såg en fara inom den medicinska utvecklingen: den skulle leda till en delning av kropp och själ, där forskningen och behandlingsmöjligheterna för kroppen kunde leda till en reducerad, biologisk syn på sjukdom och att inte heller psykologin skulle se de djupare sambanden mellan kropp och själ, utan endast studera själens samspel med hjärnan. Det var angeläget att bidra med en metod som

i dagens språk kunde kallas för konsten att läsa kroppen som levd. Detta görs i huvudsakligen fyra metodiska steg:

- Det första är kvantitativt och är det som skolmedicinen gör när man nämner symptom, mäter blodprov, tar röntgen o.s.v. Det bidrar med fakta, gärna mätbara.
- Nästa steg använder en mer kvalitativ ansats: hur visar sig ett symptom, hur är sammanhanget mellan olika symptom. Det gäller att komma till en uppfattning om obalansen i sin helhet.
- I nästa steg studeras sambandet mellan kropp och själ i hälsa och sjukdom på ett noggrant sätt. Varje sjukdom kan studeras ur detta perspektiv.
- Som fjärde steg försöker man att närma sig betydelsen, som sjukdomen har för personen, vilka resurser som finns att skapa mening och läkning. Självet kan komma i disharmoni med både kropp och själ, men som ett existerande väsen kan det inte bli sjukt, bara förhindrat i sitt uttryck. Detta är en viktig etisk princip inte minst i vården av funktionshindrade: deras innersta själv är lika friskt som någon annans.

Terapier och läkemedel bygger på denna mera komplexa syn på sjukdom och läkning. Metodiken tjänar också inte minst utvecklingen av den kliniska färdigheten hos medicinska professioner som en del i ett terapeutiskt bemötande. En typisk kommentar från patienter på Vidarkliniken som uttrycker sin upplevelse av vården är

”jag kände mig sedd och tagen på allvar som människa”. Målet med vården är just att se på helheten och använda de resurser som kan bidra till läkning.

Domäner för antroposofisk medicin

Såväl internationellt som i Sverige framstår några områden där den antroposofiska medicinen är särskilt etablerad och beforskad.

- Omhändertagande av barn. Studier i Sverige och internationellt visar lägre stressnivåer och minskad förekomst av allergier hos barn som växer upp med en s.k. antroposofisk livsstil^{10,11,12}.

- Minskad antibiotikaförskrivning, främst till barn, möjligen till följd av välutvecklade kunskaper i omhändertagande och vård av barn med infektioner som har väckt internationell uppmärksamhet. Här finns stor erfarenhet av enkla framförallt yttre behandlingar såsom omslag med olika natursubstanser som pålitliga hjälpmedel¹³.

- Rehabilitering av patienter med kronisk smärta och stressrelaterad ohälsa, men även andra kroniska sjukdomar. Svenska studier visar på bl.a. hälsoekonomiska vinster i samband med vård på Vidarkliniken¹⁴.

- Vård och rehabilitering av patienter med cancerdiagnoser där framförallt mistelanvändningen är mycket utbredd internationellt. En svensk studie gjordes där vården på Vidarkliniken jämfördes med enbart konventionell vård¹⁵.

- Palliativ vård, vård av döende människor och omvårdnaden generellt är mycket uppskattat. Särskilt kring omvårdnaden finns det mängder med studier både i Sverige och internationellt¹⁶.

Vidarkliniken som inspirationskälla

Vidarkliniken har genom åren varit en inspirationskälla för sjukvården med otaliga studiebesök, föredrag och kurser för sjukvårdspersonal. Även många grupper från allmänheten, arkitekter, internationella grupper m.fl. har besökt Vidarkliniken.

Utbildning

Förutom vård bedriver Vidarkliniken också utbildning i antroposofisk medicin för läkare, sjuksköterskor, terapeuter och andra medicinska professioner. För legitimerade yrken erbjuds utbildning som fortbildning. Kompetenskraven i antroposofisk medicin följer internationella kriterier och certifieras. För icke-legitimerade terapeuter till exempel konstterapeuter, finns grundutbildningar i Sverige som idag drivs av egna huvudmän. Även för dessa kategorier erbjuder Vidarkliniken fortbildningskurser.

Vårdresultat

Enligt egna och oberoende utvärderingar har Vidarkliniken länge uppvisat mycket goda vårdresultat. Utvärdering av vården sker kontinuerligt via nationellt validerade patientundersökningar och oberoende forskning av specifika patientgrupper. I standardiserade mätningar, där Vidarkliniken

jämförs med andra vårdgivare, ligger Vidarklinikens poäng regelmässigt högt¹⁷.

De allra flesta patienter som vårdats på Vidarkliniken ger vården mycket goda vitsord. De uppger i interna undersökningar att de känner sig friskare efter vistelsen och att de sätter stort värde på den individuellt anpassade vården, bemötandet av vårdpersonalen och miljön. De uppskattar också att de får med sig verktyg för fortsatt egenvård efter utskrivning, dels i form av praktiska övningar, dels i form av nya insikter och ny kunskap om sitt hälsotillstånd och hur det går att förändra sin livsstil för att förbättra den långvariga hälsan.

Vidarkliniken, debatten och framtiden

Efter 30 år av gott samarbete har Stockholms Läns Landsting (SLL) valt att inte förlänga avtalet med Vidarkliniken från april 2017. Vi ser det i första hand som följderna av ett politiskt utspel. SLLs förvaltning angav som skäl att man har tillräckligt med utbud inom SLL. Beslutet föregicks av en medicinsk revision av Helseplan som riktade kritik mot journalföringen i första hand inom öppenvården samt ifrågasatte att rehabiliteringen sker på en skolmedicinsk grund. En ytterligare granskning av Ernest & Young fann att patienterna togs väl om hand och att vården vilar på en skolmedicinsk grund. Vissa brister i journalföring konstaterades även där. Dessa utnyttjades i politiska utspel av framförallt Anna Starbrink, ordförande i Hälso- och Sjukvårdsnämnden

i Stockholm, där frågan aldrig tagits upp. Förvaltningen begärde och godkände en av Vidarkliniken upprättad åtgärdsplan. Det är viktigt med en korrekt journalföring och när bristerna kom till styrelsens kännedom byttes både verksamhetschef och den medicinska ledningen ut. Men av oberoende experter bedöms detta knappast normalt kunna ligga till grund för att avsluta ett framförallt av patienter uppskattat samarbete. I själva verket ser vi ideologiska skäl som grund för beslutet där avsikten är att få bort Vidarkliniken som en företrädare för integrativ medicin i Sverige, vilket går helt emot internationella trender, där bl.a. WHO uppmanar medlemsländerna att öka sina ansträngningar att professionalisera och beforska området. Vidarkliniken är det enda integrativa sjukhuset i Skandinavien där professionell vård och forskning bedrivs i området.

Många tusen patienter har vänt sig till landstingspolitiker men inte fått något gehör. Under tiden har Vidarkliniken fortsatt ett gott samarbete med hundratals remitterande läkare och patienterna är nöjda med vården.

Beslutet av SLL föregicks av en långdragen och hård debatt kring en lagstiftning för de antroposofiska läkemedlen. I denna agerade framförallt företrädare för Föreningen för Vetenskap och Folkbildning som ser det som sin mission att bekämpa antroposofisk integrativ vård. Debatten var starkt ideologiskt präglad med många skoningslösa och felaktiga påståenden – ofta av auktoriteter som inte var experter i ämnet. Bland annat talades det mycket negativt

om homeopati, alltid med tvärsäkra påståenden och ofta i raljerande ton. Det vetenskapliga stödet för homeopati har problematiserats och utvärderingar kommer ofta fram till olika resultat, men det verkar troligt att homeopati har effekter utöver placebo¹⁸. Antroposofisk Medicin kan inte alls likställas med Homeopati såsom ofta skett i debatten, den är en egen terapiriktning som bygger på skolmedicin.

Efter en debatt som närmast hade kampanjkaraktär väcks frågan om Sverige önskar värna om en kultur av mångfald, respekt och kunskapande även inom medicinens område? Det är en vetenskaplig men också en demokratisk fråga. För att framförallt vetenskapliga aspekter skall belysas på ett rättvist sätt, behöver politiker och tjänstemän anlita sakkunniga forskare och utövare. Förslagsvis kunde expertkommittéer tillsättas såsom Tyskland har gjort.

Vidarkliniken kommer att fortsätta sin verksamhet i nya former och patienter kan söka vård via riksavtal. Likaså fortsätter specialiserad onkologisk rehabilitering och vårdcentralens verksamhet som förut. Rehabilitering i slutenvård och dagvård kommer att erbjudas privat och med stora möjligheter till anpassning till individuella behov. På sikt hoppas vi kunna samarbeta med arbetsgivare och försäkringsbolag eftersom forskning visar på effektiva resultat för rehabiliteringen på Vidarkliniken också ur ett hälsoekonomiskt perspektiv vilket beskrivs mer i detalj av andra författare i detta temanummer.

Antroposofisk medicin – internationellt

Det finns läkare med kompletterande antroposofisk utbildning i ett trettio-tal länder. Inriktningen har en stor utbredning och en stark position i länder som Tyskland, Schweiz, Österrike, Holland och Brasilien, Chile m.fl. där den ingår i respektive lands offentliga sjukvård. Inom EU finns ca 4 800 antroposofiskt utbildade läkare, 30 000 föreskrivare av antroposofiska läkemedel och ca 2 200 vårdplatser. I Tyskland och Schweiz har antroposofisk medicin nått allra längst i utvecklingen mot en etablerad vårdform. I bägge länderna finns ett antal stora, antroposofiskt inriktade akutsjukhus och sjukhuset i tyska Herdecke, nära Dortmund, fungerar dessutom som universitetssjukhus för det ansedda universitetet Witten/Herdecke. I Norden är det bland sjukhusen än så länge bara Vidarkliniken som kombinerar skolmedicin med antroposofisk medicin.

Referenser

1. Gadamer (2003): Den gåtfulla hälsan: es-säer och föredrag. Dualis Förlag, ISBN: 9789187852404.
2. Kooreman P, Baars EW (2011): Patients whose GP knows complementary medicine tend to have lower costs and live longer. *Eur J Health Econ* 13(6):769-76.
3. Merleau-Ponty (2002/1945): Phenomenology of perception. Trans. Routledge, London UK. ISBN 0-415-27840-6 (hbk), ISBN 0-415-27841-4 (pbk).
4. Dahlberg, K & Todres, L (2009): Lifeworld-led healthcare is more than patient-led care: an existential view on well being. *Medical health care philosophy*. Vol 12(3):265-71.
5. Heine, R (2014): Antroposofische Pflegepraxis. Salumed Verlag, ISBN: 978-3-9815535.
6. Layer, M (2014): Praxishandbuch in Rhythmischen Einreibungen nach Wegman/ Hauschka. Verlag: Hans Huber ISBN: 9783456835914.
7. Kienle GS (2009): Viscum album L. extracts in breast and gynaecological cancers: a systematic review of clinical and preclinical research, *J Exp Clin Cancer Res* 2009; 28:79.
8. Tröger W et al (2013): Viscum album [L.] extract therapy in patients with locally advanced or metastatic pancreatic cancer: A randomised clinical trial on overall survival. *Eur J Cancer*. 49:3788-3797.
9. Steiner R, Wegman I (1925): Grunderna för hur Antroposofin berikar Läkekonsten, svenska: Kosmos förlag, 1978, sid 13, ISBN 91 970138-5-4.
10. Swartz, J (2014): Allergy, Stress and Sense of Coherence in Families with Children living in accordance with an Anthroposophic Lifestyle. PhD thesis. Uppsala Universitet.
11. Alm, J et al (1999): Atopy in children of families with an anthroposophic lifestyle. *The Lancet*, 353:1485-1488.
12. Flöistrup H et al (2006): Allergic disease and sensitization in Steiner school children. *Journal of Allergy and Clinical Immunology*, vol. 117, no. 1: 59-66.
13. Jeschke E et al (2009): Diagnostic profiles and prescribing patterns in everyday anthroposophic medical practice - a prospective multi-centre study. *Forsch Komplementärmed* 16:325-333.
14. Sundberg T et al (2014): Opposite drug prescription and cost trajectories following integrative and conventional care for pain-a case-control study, *PLoS One*. 9(5):96717.
15. Carlsson M et al (2004): Evaluation of Quality of Life/Life Satisfaction in women with breast cancer in complementary and conventional care. *Acta Oncologica*, vol. 43, no. 1: 27-34.
16. Arman M et al (2013): Caregiving for existential wellbeing: existential literacy. A clinical study in an anthroposophic healthcare context. *International Practice Development Journal* 3 (1) [6].
17. Arman M et al (2010): Anthroposophic health care in Sweden – A patient evaluation, *Complementary Therapies in Clinical Practice*, 17(3):170-8.
18. Hahn R (2013): Review article, Homeopathy: the meta-analyses of pooled clinical data, *Forsch Komplementärmed*; 20:376-381.